

Історія України History of Ukraine

UDC 94 (477.4)+325.52]:332.1

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.1

Богдан ЛУГОВИЙ

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут», вул. Академічна, 20, м. Бережани, Тернопільська обл., Україна, 47001 (lygovi78@ukr.net)

Bogdan LYGOVYI

PhD (History), Associate Professor, Head of the Department of Humanities, Separated Subdivision of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine "Berezhany Agrotechnical Institute", 20 Akademichna St., Berzhany, Ternopil region, postal code 47001 (lygovi78@ukr.net)

ORCID: orcid.org/0000-0003-0460-5309

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У КИЇВСЬКІЙ ТА ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ

Анотація. *Мета дослідження* – дослідити становлення і розвиток військових поселень на території Київської та Подільської губерній у соціально-економічному аспекті, відображено специфіку господарської сфери на досліджуваній території. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності й історизму. У дослідженні були використані такі загальноісторичні методи, як історико-порівняльний та системно-структурний. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історичній науці зроблена спроба виявити і дослідити основні напрямки та закономірності соціально-економічного розвитку військових поселень. **Висновки.** Створені російським урядом на базі конфіскованих маєтків учасників польського повстання 1830–1831 рр. військові поселення відігравали особливу роль у політиці інкорпорації Правобережної України. Поселяни змушені були працювати на утримання армії, численного адміністративного апарату, погашення боргів колишніх власників маєтків і поповнення коштів інвалідного фонду. Це спричинило низьке економічне забезпечення та малу ефективність господарської системи військових поселень. Військово-поселенська система зумовила подвійне закріпачення селянства. В економічному плані господарство військових поселень не могло розвиватись та функціонувати ізольовано. В останнє десятиліття свого існування економічна сфера військових поселень переживала кризу, яка була зумовлена стагнацією самої імперії. Ситуацію погіршували часті неврожаї, епідемії та масова загибель худоби. Останньою краплею була Кримська війна, яка значною мірою підірвала сили поселенського господарства загалом. Уряд намагався створити міцну матеріальну економічну основу для розвитку господарства військових поселень. Одночасно військово-поселенське господарство перебувало під постійним контролем місцевого керівництва та входило до сфери державного регулювання.

Ключові слова: військово-поселенська система, соціально-економічний розвиток, поселянин, поселенське господарство, землеробство, фінансова діяльність.

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE MILITARY SETTLEMENTS IN KYIV AND PODILSK PROVINCES

Annotation. *The purpose of the study* is to investigate the formation and the development of the military settlements on the territory Kyiv and Podilsk provinces in the socio-economic aspect, to represent the peculiarities of the business sector on the territory under study. **Methodology** of the research is based on the principles of scientific, objectivity and historicism. In the research used the following historical methods, such as historical-comparative and system-structural. **The scientific novelty** lies in that for the first time in Ukrainian historical science was made an attempt to discover and investigate the main trends and patterns of the socio-economic development of the military settlements. **Conclusions.** The military settlements were established by the Russian government on the basis of the confiscated manors of landlords who participated in the 1830–1831 Polish uprising. Military settlers (*poseliyani*) were forced to work in order to provide for army and numerous administrative apparatus, to pay debts of the former owners of manors and to support the fund for the invalids. It resulted in the low economic standards and sufficiency of the military settlements. The

military settlements system caused the double enslavement of the peasantry. The household of military settlements could not develop and function in isolation in the economic terms. It has undergone the same processes as the country's economy as a whole. In the last decade of its existence, the economic sphere of the military settlements has been in crisis, which was caused by the stagnation of the empire. The situation has been degraded by frequent crop failures, epidemics and death of cattle. The last drop was the Crimean War, which has largely blown up the forces of the settlement economy. The government tried to create a strong material economic base for the development of the military settlements. Simultaneously the military settlements household was under the constant control of the local government and was contained in the sphere of state regulation.

Key words: *military settlements system, socio-economic development, settler (posielianin), household in settlement, agriculture, financial activity.*

Постановка проблеми. Історія створення військових поселень на Правобережній Україні була логічним продовженням колоніальної політики царизму, яка проводилася на всіх теренах держави. З метою полегшення утримання військ, які постійно перебували у Київській і Подільській губернії, прийнято рішення організувати тут військові поселення. Основним ресурсом для створення військових поселень на території Київської і Подільської губернії стали конфісковані маєтки польської шляхти, яка підтримала польське повстання 1830–1831 рр.

Розвиток поселенського господарства висвітлюється в сучасній літературі в контексті загальної характеристики загального розвитку військових поселень у Київській та Подільській губерніях. Відомості з цього приводу можна відшукати у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, де містяться статистичні дані господарського розвитку. У працях К. Ячменіхіна (Yachmenikhin, 2006), Т. Кандаурової (Kandaurova, 1998), В. Цубенко (Tsubenko, 2006) проаналізовано основні механізми економічного життя військово-поселенської системи загалом.

Об'єктом дослідження є соціально-економічний розвиток військових поселень Правобережної України. Предмет вивчення складають процеси сільськогосподарської та фінансової діяльності у досліджуваного військово-господарській системі. Метою цього дослідження є висвітлення основних тенденцій розвитку господарської системи у киево-подільських військових поселеннях, відображення та аналіз досягнень і прорахунків цієї сфери у порівнянні із іншими аналогічними формуваннями, а також дослідження основних причин невдач цього процесу. Новизна дослідження полягає у висвітленні багатопланової діяльності поселенського господарства на основі архівних джерел та детальному аналізі статистичних даних.

Соціально-економічний розвиток поселенської системи у Київській та Подільській губерніях базувався на сільськогосподарській галузі. Військові поселення перебували у розпорядженні допоміжної частини Військового міністерства, а безпосереднє керівництво ними здійснював Департамент військових поселень. Щодо соціально-економічної сфери повноваження Міністерства поширювались на організацію, облаштування господарських закладів та їх подальша успішна діяльність; роботу над вдосконаленням способу обробітку землі, збільшення поголів'я худоби та інших видів господарської діяльності; розподіл грошових і майнових капіталів, що належали військовим поселенням (Svod, 1838, p. 151–152).

Однією із основних сфер діяльності військових поселень стала сільськогосподарська галузь. Її основу складало вирощування зернових культур. У киево-подільських військових поселеннях найбільше площ відводили під посіви озимої пшениці. Саме вона була основним експортним товаром, який возили в Одесу. Окрім цього, основною сільськогосподарською культурою в киево-подільських військових поселеннях було жито. Вирощували також ячмінь, овес, просо, гречку, кукурудзу. Проте поселяни сіяли і технічні культури, серед яких домінували льон і конопля. Також займалися городництвом, садівництвом, тваринництвом та різними промислами.

Варто відмітити, що показники озимих і ярих культур у киево-подільському військовому поселенні були значно гіршими від інших. Проте адміністративними мірами вдалося ліквідувати, в деякій степені, відставання цих округів від інших військових поселень. Хоч і відбувалося зростання урожайності, проте вони не змогли досягти рівня ні Українського, чи Новоросійського військових поселень.

У процесі формування поселень кожний господар 1 розряду отримував по 15 десятин (далі – дес.) землі, 2 розряду – по 7 дес. землі. Земля, яку отримали військові поселенці, була не однакою за родючістю, що впливало значною мірою на економічний потенціал господаря та його господарства. Перед поселенцями ставилася вимога вчасно обробляти свої наділи, вносити добрива, здійснювати сівозміни. Сінокоси теж доглядали, їх переорювали через декілька років або один раз на десятиліття (CSHAUK, kmf.12, d. 1, c. 111, p. 44 k). Також дозволено перетворювати лісові угіддя у сінокоси чи рілля у випадку, якщо на 1 дес. лісу було менше, ніж 50 дерев (PSZ RI. II, p. 128).

У військових поселеннях розвинуто і городництво. Вирощену продукцію селяни використовували для власних потреб. Більшість городів були поблизу поселенських будинків. На своїх ділянках вирощували огірки, червоний буряк, моркву, капусту, часник, цибулю та інші сільськогосподарські культури. На державних полях, в основному, вирощували пшеницю, жито, овес, ячмінь, льон. Як твердить К. Ячменіхін, після зернових основним продуктом харчування була картопля, яку теж використовували на корм худобі. В середині 30-х рр. цю культуру саджали 98 % всіх поселенських господарств Російської імперії (Yachmenikhin, 2006, p. 245).

Наявної кількості земель у військових поселеннях не вистачало для вирощування необхідної кількості сільськогосподарської продукції. Також спостерігався процес зниження якості обробітки полів, кількості врожаю, внаслідок чого падала економічна ефективність господарства. Це, в свою чергу, спричинило зменшення доходів поселенців. Тому відбулося зменшення і кількості квартирантів із двох до одного. При цьому спостерігалось збільшення кількості селян-господарів. Щоб забезпечити житлом нових господарів, потрібно було селянам будувати або добудовувати нові хати і знову ділити землю між селянами-господарями.

Общинна система господарства та мілітарний устрій поселень унеможлилювали ефективний розвиток сільського господарства загалом. В таких умовах поселенці позбавлялися будь-якого, в тому числі і матеріального, зацікавлення в результатах своєї нелегкої праці. Їх становище погіршувала і соціальна незахищеність та повна відсутність прав.

Важливою особливістю ведення поселенського господарства була його плановість. Це пригнічувало працездатність та зацікавленість збільшення майбутнього врожаю. В 1-й рік сіяли – просо, 2-й – озиму пшеницю, 3-й – жито (Tsubenko, 2006, p. 107). Перелік продукції, що вироблялась поселенцями, та її обсяги визначались державними установами. 7 серпня 1842 р. затверджено «Урочне положення для суспільних державних робіт військових поселенців». Робочий день у військовому поселенні із кінця березня і до кінця вересня був досить довгим. Під сигнал горніста вставали і лягали спати. На роботу виходили на світанку, навіть о 5 годині, поверталися із заходом сонця – 22 години вечора – в літній час, а у весняний та осінній періоди він залежав від тривалості сонячного дня. У п'ятницю та суботу переважно працювали з 6 години ранку до 14 години дня. Однак керівництво досить часто порушувало розпорядок, і тому селяни змушені були працювати, як і в інші дні. Сприяв цьому і дозвіл начальства збільшувати розмір робіт (уроків), що теж призводило до збільшення тривалості робочого дня поселенців (Marakhov, 1979, p. 36).

Скотарство було другою після землеробства важливою галуззю господарства військових поселенців. Вони займалися конярством, вівчарством і розведенням великої

рогатої худоби. Головну увагу зосереджували на виведенні кращих порід робочої худоби і коней.

Військові поселяни, окрім хліборобства та скотарства, займалися також гончарством, виправленням шкір, виготовленням різноманітних знарядь праці, розведенням садів, рибальством, бджільництвом, вирощуванням тютюну та ін.

Для повної характеристики соціально-економічного розвитку військових поселень Київської та Подільської губерніях необхідно охарактеризувати і функціонування фінансової системи цього комплексного формування. У кожному окрузі військового поселення існував позичковий грошовий капітал. Обов'язок накопичення позичкового капіталу був покладений на військових поселян. Для цього вони сплачували податки і працювали на користь держави. Ще однією статтею надходжень до цього фонду були кошти вилучені від продажу майна втікачів, яке продавали на аукціоні (PSZ RI, 1851, р. 721). Гроші з позичкового капіталу використовувалися для всіляких непередбачуваних потреб як особистих, так і громадських. Видавалися вони у формі позики. Особиста позика військовим поселянам надавалися окружними комітетами за підтвердженням ротних або волосних комітетів про дійсну необхідність у допомозі тому, хто про неї просить, та про здатність його повернути дану позику (Svod, 1838, р. 61).

Матеріально-продовольчою базою у військових поселеннях були господарські установи або "майновий капітал". До нього належали запасні зернові магазини і запаси фуражу. Причиною їх створення стала неможливість господарів повністю забезпечити харчами із власних запасів військовослужбовців та фуражем їх коней. З цієї ж причини запроваджувалися також громадські посіви та сінокоси у військових поселеннях (Iz zapisok, 1884, р. 460). Зернові магазини створювалися із метою забезпечення належних умов зберігання збіжжя, яке до цього часу було в скиртах на токах у незадовільних умовах. При такому способі зберігання воно псувалося. З 1845 р. на поселян покладалися додаткові обов'язки обмолоту, помолу на муку та транспортування його в зернові магазини (PSZ RI, 1845, р. 427–428). Це ще більше ускладнювало становище поселян і забирало час, необхідний для ведення свого господарства. Для держави було вигідно створення запасних магазинів, оскільки їх існування значно полегшувало утримання військовослужбовців. Запаси цих установ створювалися працею селян, однак право розпоряджатися ними належало державі а не селянинові.

Організуючи запасні магазини, керівництво округів прагнуло щорічно забезпечувати харчами нижчих чинів, кантоністів, круглих сиріт, а коней і волів фуражем. Запаси цих магазинів кожного року поповнювалися з нового врожаю. Ці резерви у випадку неврожаю повинні були повністю забезпечити продуктами харчування всі квартируючі в окрузі війська. Тоді ж надавали необхідну кількість насіння для засівання державних полів, а також виділяли зерно для допомоги поселянам на харчування їх родин та посіву полів. У кожному запасному магазині повинні були зберігатись запаси в такій кількості, щоб у разі потреби можна видати по 2 четверті (148 кг) пшениці та по 2 четверті вівса на кожну особу, що була закріплена за даною установою (Yachmenikhin, 2006, р. 240).

За період існування військово-поселенської системи у Київській та Подільській губерніях була створена певна господарсько-матеріальна база. Доцільно буде охарактеризувати її напередодні ліквідації на прикладі 1-го округу. В поселеннях 1-ї волості 1-го (Уманського) округу знаходилося 9 державних будівель, 10 економічних приміщень, 29 конфіскованих та покинутих будинків і 712 будинків військових поселян. У 2-ій (Бабанській) волості цього ж округу було 24 державних, 9 економічних будівель, 31 конфісковане приміщення і 547 будинків поселян. У 3-ій (Війтівській) волості 1-го Уманського округу знаходилося 13 державних і 9 економічних будівель, 18 – конфіскованих та 687 будинків військових поселян. Як

свідчать статистичні дані, 1-а (Уманська) волость мала найбільшу кількість військово-поселенських будинків – 712 одиниць, у 2-ій (Бабанській) волості найбільше було державних – 24 і конфіскованих приміщень – 31 шт. Загалом у 1-му (Уманському) окрузі було 46 державних і 28 економічних будівель, 78 отриманих в результаті конфіскації і 1946 військово-поселенських будинків (CSHAUK, kmf.12, d. 1, c. 111, p. 10–12).

Людські ресурси 1-го (Уманського) округу становили 8871 чоловіків та 8274 жінки. Господарів 1-го розряду нараховувалось 1536, а господарів 2-го розряду – 1846 осіб. Негосподарів було 3870 осіб. В окрузі проживала 491 вдова. Дітей чоловічої статі проживало 3874, а жіночої – 4400. Кантоністів було 129 (9 – старшого віку, 75 – середнього і 45 – молодшого віку). Не поселених нижчих чинів нараховувалось 70 осіб. Інвалідів, які служили, налічувалось 218, а тих, що не служили – 170 осіб. Особовий склад тимчасової робочої роти становив 225, а тимчасової інженерної роти – 200 працюючих. Не поселених і не стройових нижчих чинів в окрузі було 34. Нижчих чинів кантоністського батальйону нараховувалося 12 осіб (Iz zapisok, 1884, p. 242–243).

У 1-му (Уманському) окрузі найбагатші господарі 1-го розряду у своїх господарствах утримували по 4 коней, 30 волів, 12 корів та іншої худоби та 34 вівці. Господарі 2-го розряду мали по 2 коней, 2 волів, 20 овець, 6 корів та іншої худоби. У звичайних господарів 1-го розряду було по 1 коневі, 6 волів, 6 корів та іншої худоби і 20 овець, а у господарів 2-го розряду – 2 волів, 2 корови та 4 овець. При 1-му (Уманському) окрузі знаходився парк волів, у якому нараховувалося 233 тварини. Загалом в 1-му окрузі було 326 коней, 5003 воли, 4158 корів та іншої худоби і 16100 овець (Iz zapisok, 1884, p. 225–229).

Для кращого розуміння ефективності розвитку та діяльності господарської системи військових поселень доцільно буде порівняти вищевказані дані з аналогічними показниками станом на 1836 р. У процесі конфіскації робили описи маєтків з рухомим та нерухомим майном. Так на цій території в той час нараховувалося 380 коней, 2075 волів, 2221 корів та іншої худоби, 5866 овець. Показники кількості поголів'я худоби значно зросли за період функціонування військових поселень. Проте це не стосується чисельності коней.

Фінансова частина ресурсів військових поселень накопичила певні кошти в ході існування військово-поселенської системи в Київській і Подільській губерніях. На кінець першого кварталу 1857 року позичковий грошовий капітал військових поселенців 1-го (Уманського) округу становив 3560 руб. 23 коп. (із врахуванням відокремленої волості) [13, с. 234]. Офіцерський допоміжний капітал 1-го (Уманського) округу на квітень 1857 р. налічував 9062 руб. 47 $\frac{3}{4}$ коп. сріблом та в білетах (Iz zapisok, 1884, p. 234). У 1858 році він дещо збільшився і вже становив 9449 руб. 58 коп. (CSHAUK, kmf.12, d. 1, c. 111, p. 31). Загальний капітал 1-го (Уманського) округу складався з низки фінансових надходжень і становив 13098 руб. 23 $\frac{1}{2}$ коп. – готівкою та 6548 руб. 83 коп. – в білетах (Iz zapisok, 1884, p. 244).

Відокремлена волость 1-го (Уманського) округу в усіх звітах виписувалася окремо, але в кінцевому результаті всі її показники заносилися до загальних характеристик цієї військово-адміністративної одиниці. Вона за статистичними даними нічим не поступалася іншим, проте загальна кількість державних будинків тут перевищувала інші показники і становила 25 одиниць, а економічних будівель налічувалось 10, конфіскованих – 22 і поселенських – 573.

Населення відокремленої волості 1-го (Уманського) округу нараховувало 2548 чоловіків та 2529 жінок. Господарі 1-го розряду становили приблизно 1/5 населення і їх було 534 особи, а господарів 2-го розряду – 506 осіб. Негосподарів було 1225. В окрузі проживало 179 овдовілих жінок. Дітей чоловічої статі нараховувалось 991 особи, а жіночої – 1329. Кантоністів було 6 (4 – середнього і 2 – молодшого віку).

Кількість непоселених нижчих чинів становила 17 осіб. Інвалідів, що служили, налічувалось 77 осіб, а тих, що не служили – 53 особи. Особовий склад тимчасової роти становив 77, а тимчасової інженерної роти – 70 працюючих. Кількість непоселених і нестройових нижчих чинів у волості була незначною і налічувала 13 осіб (Iz zapisok, 1884, p. 242–243). У відокремленій волості нараховувалось 48 коней, 1574 воли, 1417 корів та 5401 вівця (Iz zapisok, 1884, p. 230) Прибутки відокремленої волості 1-го (Уманського) округу становили окремий потік зі своїми фінансовими надходженнями 3636 руб. 49 ½ коп. – готівкою та 2770 руб. 96 ¾ коп. – в білетах, який входив в загальний капітал округу (Iz zapisok, 1884, p. 244).

Основну діючу ланку сільськогосподарської системи становило господарство поселенина, яке йому надала держава (PSZ RI, 1844, p. 620). В особі військових поселенців створювався особливий прошарок, що був ізольований від основної маси селянства. Саме на нього покладено обов'язок забезпечити ефективність всієї нової системи. Перехід державних селян до розряду військових поселенців посилював адміністративний нагляд за селом. Це передбачало і значне збільшення повинностей, які вони повинні були виконувати.

Господарі із самого початку створення військових поселень не були власниками землі, яку обробляли. Вони були позбавлені права самостійно розпоряджатись ділянкою і тим більше її продавати. Поселенці звільнялися від державних податків, земельного податку. Невійськовозобов'язані поселенці не брали участі у військових походах і навчаннях, але повинні були годувати свої сім'ї, постояльців, діючих резервістів і постійно брати участь у будівництві, транспортуванні лісу, збиранні сіна для полків, обробітку державних полів для поповнення зерном запасних зернових магазинів. Господарі відривалися від хліборобства, втрачали бажання до ведення господарства, очікували певних змін і не були впевнені у своїй власності. Також на селян покладалося зобов'язання працювати на будівництвах із метою забезпечення необхідними приміщеннями військових.

Попри всі ці обов'язки поселенці повинні були обробляти вчасно свої наділи і сінокоси. Саме ж ведення власного господарства в певній мірі відходило на другий план. А це ніяк не сприяло для підвищення ефективності господарської праці поселенців, що в результаті привело до відмови від такої системи забезпечення армії (Bahalii, 2007, p. 95). Незважаючи на важку працю на користь військового відомства, поселенці змушені були своєю працею сплачувати борги своїх колишніх поміщиків.

Солдати, які перебували у військових поселеннях, поселенцям не допомагали, не брали участі в сільськогосподарських роботах. Військові поселенці і далі змушені були кормити, крім своїх постояльців, ще і квартируючі полки, які розташовувалися на цій території.

Висновки. Сільське господарство стало основою соціально-економічного розвитку військово-поселенської системи у Київській та Подільській губерніях. Військові поселення були новим формуванням для цього регіону. В межах округів формувалась специфічна економічна система, що мала складну багатоступеневу будову. Уряд намагався створити міцну матеріальну економічну основу для розвитку господарства військових поселень. Одночасно військово-поселенське господарство перебувало під постійним контролем місцевого керівництва та входило до сфери державного регулювання.

З моменту створення військово-поселенської системи велика увага приділялася формуванню грошових ресурсів для забезпечення квартируючої армії, поселенських господарств та управлінського апарату. Основними видами накопичення були: поселенський позичковий капітал, офіцерський допоміжний та артільні кошти нижчих чинів. Ці грошові та матеріальні фонди використовувалися для підвищення ефективності господарства поселенців, а також надання допомоги їм у разі неврожаю,

природної стихії, загибелі худоби та ін. Процес накопичення та використання відбувався під пильним наглядом вищого керівництва округів.

У соціальному плані військово-поселенська система призвела до подвійного закріпачення селянства. Формально звільнені від кріпацтва поселяни були ще сильніше прикріплені до землі, ніж раніше. Загалом, киево-подільське військово-поселення за показниками сільськогосподарської та тваринницької продукції було найслабше розвинуте.

В економічному плані господарство військових поселень не могло розвиватись та функціонувати ізольовано. Воно переживало такі ж самі процеси як і економіка країни загалом. В останнє десятиліття свого існування економічна сфера військових поселень переживала кризу, яка була зумовлена стагнацією самої імперії. Ситуацію погіршували часті неврожаї, епідемії та масова загибель худоби. Останньою краплею була Кримська війна, яка значною мірою підірвала сили поселенського господарства загалом.

Бібліографія

Багалій, О.Д. (2007). Історія військових поселень в Україні. З неопублікованої спадщини / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; упор. В.Л. Маслійчук, Т.Г. Павлова. Харків: САГА. 348 с.

Кандаурова, Т.Н. (1998). Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830-е – 1850-е гг.). Опыт количественного анализа статистических атласов. *Круг идей: модели и технологии исторической информатики. Труды V конференции ассоциации “История и компьютер”*. М. С. 78–86

Марахов, Г.И. (1979). Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. К.: Вища школа. 150 с.

ПСЗ РИ. II. СПб., 1841. Т. XV. Отделение первое. 1840. № 13244. С. 119–129.

ПСЗ РИ. II. СПб., 1846. Т. XX. Отделение первое. 1845. № 19053. С. 425–428.

ПСЗ РИ. II. СПб., 1851. Т. XXV. Отделение первое. 1844. № 24438. С. 721.

Свод Военных постановлений. Ч. 1. Образование военных учреждений. СПб., 1838. 408 с.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Цубенко, В.Л. (2006). З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військово-поселення кавалерії. 1817–1857 рр. Одеса: “Optimum”. 218 с. (“Чорноморська минавшина презентує”; Ч. 1).

Ячменихин, К.М. (2006). Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов: Сіверянська думка. 444 с.

References

Bahalii, O.D. (2007). Istoriiia viiskovykh poselen v Ukraini. Z neopublikovanoi spadshchyny [History of military settlements in Ukraine. From an unpublished legacy] / NANU, Instytut ukrainskoi arkheohrafi i ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho; upor. V.L. Masliichuk, T.H. Pavlova. Kharkiv: SAHA. 348 p. [in Ukrainian]

Kandaurova, T.N. (1998). Ekonomicheskaya organizatsiya voennykh poseleniy kavalerii (1830-e – 1850-e gg.). Opyt kolichestvennogo analiza statisticheskikh atlasov [The economic organization of cavalry military settlements (1830s – 1850s). The experience of quantitative analysis of statistical atlases]. *Krug idey: modeli i tekhnologii istoricheskoy informatiki. Tруды V konferentsii assotsiatsii “Istoriya i kompyuter”*. М. S. 78–86. [in Russian]

Marakhov, G.I. (1979). Sotsialno-politicheskaya borba na Ukraine v 20–40-e gody XIX veka [Socio-political struggle in Ukraine in the 20–40s of the 19th century]. K.: Vishcha shkola. 150 s. [in Russian]

PSZ RI. II. SPb., 1841. T. XV. Otdelenie pervoe. 1840. № 13244. S. 119–129. [in Russian]

PSZ RI. II. SPb., 1846. T. XX. Otdelenie pervoe. 1845. № 19053. S. 425–428.

PSZ RI. II. SPb., 1851. T. XXV. Otdelenie pervoe. 1844. № 24438. S. 721.

Svod Voennykh postanovleniy. Ch. 1. Obrazovanie voennykh uchrezhdeniy. SPb., 1838. 408 s.

Tsentralnyi Derzhavnyi Istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv – CSHAUUK].

Tsubenko, V.L. (2006). Z istorii viiskovo-hospodarskykh formuvan v Ukraini: Novorosiiske (Khersonske) viiskove poselennia kavalerii. 1817–1857 rr. [From the history of military-economic units in Ukraine: Novorossiysk (Kherson) military settlement of the cavalry. 1817–1857]. Odesa: “Optimum”. 218 s. (“Chornomorska mynuvshyna prezentiue”; Ch. 1). [in Ukrainian]

Yachmenikhin, K.M. (2006). Armiya i reformy: voennye poseleniya v politike rossiyskogo samodержaviya [Army and reform: military settlements in the politics of the Russian autocracy]. Chernigov: Siveryanska dumka, 2006. 444 s. [in Russian]